

Tarybinė moteris kalba

Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai: Biografiniai Lietuvos moterų interviu, sudarytoja Dalia Marcinkevičienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007, 205, [1] p., ISBN 978-9955-33-034-9

„Garbo talks!“ (Garbo kalba!), – taip Holivudas reklamavo 1930 m. pasirodžiusį filmą „Anna Christie“, kuriame ši aktorė prabilo. Ir buvo viena iš nedaugelio begarsio kino žvaigždžių, įveikusių kalbos barjerą tiek tiesiogine prasme (švediškas akcentas nesukliudė), tiek perkeltine (pradėjo viešai kalbėti kino salėse).

Kaip atkurti moterų balsą, negirdimą istorijoje? Tai antrosios feminizmo bangos paskatintas poreikis. Suvokus, kad moterų, kaip grupės, nėra istorijoje, iškilo klausimas, kaip parašyti moterų istoriją ar bent kitokią istoriją, kurioje atsispindėtų ir jų veikla, jeigu kronikininkams ji nerūpėjo. Vos viena kita pakliuvo į „didžiųjų įvykių“ – politinės istorijos akiratį, dažniausiai arba per tradicinius „moteriškus“ vaidmenis („didžio vyro“ žmona, dukra ar motina), arba, priešingai, per transgresiją, drastišką savo lyčiai nubrėžtų ribų peržengimą. Tokios moterys paprastai prisiimdavo ne tik vyrų funkcijas (kariautojos, tokios kaip Jeanne d’Arc, Emilija Pliaterytė), bet ir jų veiklos metodus („kieta“, „vyriškesnė už vyrų“ Jekaterinos II ar Elžbietos I ranka), taigi niekuo „specifiškai moterišku“ moters vaizdinio istorijoje nepapildė. Be to, į istorikų akiratį patekusių moterų buvo akivaizdžiai per mažai, kad atvertų kokius naujus moterų būties ir buities aspektus. Pradinį sutrikimą (kur istorikams ieškoti moterų?) greitai pakeitė supratimas, kad „kitos lyties“ gyvenimas nebūtų prastai dokumentuotas, jeigu atsigręžtume į „mažąją“, kasdienybės, privataus gyvenimo istoriją. Taigi moterų pasirodymas istorijoje (kaip objekto ir kaip subjekto) pakeitė pačią istoriją, jos rašymo, skaitymo, suvokimo būdus, tyrinėjimo lauką, problemas. Panašiai feministinė literatūrologija į klausimą, ką gi parašė moterys, atsakė atsigręžusi į paraštiniais laikytus tekstus – dienoraščius, atsiminimus, laiškus, ne tik parodydama egzistavusią seną moterų raštijos tradiciją, bet ir grąžindama mokslo apyvarton primirštus žanrus ir naikindama skirtį tarp „didžiosios“ grožinės ir „nereikšmingos“ dokumentinės ar pusiau dokumentinės kūrybos.

Dalia Marcinkevičienė – šeimos istorikė, savo studija *Vedusiųjų visuomenė: Santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje–XX amžiaus pradžioje* (1999) parodė, kokios prielaidos formavo moderniąją lietuvių šeimą, kurią dabar skelbiame esant viena didžiausių vertybių. Ši studija, sulaukusi ir teigiamų įvertinimų, ir mokslo veikalams retai būdingo populiarumo žiniasklaidoje, atskleidė tautinės šeimos projektų teorijos ir praktikos prieštaras. Vėliau Marcinkevičienė viena ir su kolegėmis paskelbė sovietmečio tyrinėjimų. Vieną iš jų pristatydamą mokslininkė pasakojo, kad šaltinių požūriui istorikui yra mažiau kliūčių tyrinėti carinės Rusijos ar dar ankstesnius laikus, nes bent dalis teismų bylų ir kitų dokumentų, reikalingų šeimos istorikui, tvarkingai guli archyvuose. Tuo tarpu sovietmečio teismų bylos, susijusios su prostitucija, spekuliacija, kriminaliniais abortais ir pan., iš kurių galėtume rekonstruoti dalį moterų gyvenimo realijų, kaip nereikšmingos, menkavertės buvo sunaikintos nepriklausomybės pradžioje. Tai puikus (ir baisus) lyties šališkumo (angl. *gender-biased*) mūsų visuomenėje pavyzdys: „nereikšmingi“, „menkaverčiai“ tie dokumentai yra kažkam, kas vienašališkai nustato reikšmingumo ir nereikšmingumo kriterijus, ir tas kažkas tikrai nėra suvokęs „marginalų“, tokių kaip moterų, balso svarbos šiuolaikiniams „magistraliniams“ tyrimams. Teismų bylos, susijusios su „vyriškai“ istorijai svarbiais aspektais, tokiais kaip antitarybinė veikla, laikytos reikšmingomis ir jų išsaugojimo klausimas nekilo. Suprantama, jog vienas didžiausių sunkumų analizuojant okupacijos metų reiškinius yra turimų šaltinių (spaudos, dokumentų, tarp jų ir teismų bylų) nepatikimumas, būtinybė kritiškai juos vertinti, atskirti informaciją nuo dezinformacijos. Bet nepatikimas dokumentas vis dėlto yra dokumentas, kurių sovietmečio moterų istorija neturi per daug. Tad sakytinė istorija tampa ypač svarbi: autobiografiniais pasakojimais (bent įtrauktais į aptariamą knygą) sąmoningai nesiekiami skleisti tarybinės ideologijos, kuria pasižymėjo viešasis sovietmečio diskursas, nors (užbėgu už akių), kaip teigia Marcinkevičienė, daugiau ar mažiau oficialios propagandos prasismelkė į moterų sąmonę (ar sąmo- nę), ir dalis to, ką jos laiko „savo vertybėmis“, yra tarybinės ideologinės klišės.

Ėmusi biografinio interviu metodo, Marcinkevičienė surinko moterų atminties archyvą, nuo šiol saugomą VU Lyčių studijų centre. Dalis šio archyvo pasakojimų ir skelbiama knygoje *Prijaukintos kasdienybės*. Sakytinės istorijos metodas rašant moterų istoriją nėra atsitiktinis: pasipasakoti gali ir tos moterų, kurioms rašto kalba neprieinama (istorijoje raštingų moterų ilgai buvo mažiau negu vyrų) arba pernelyg kaustanti, įkalinanti išraiškos ir mąstymo klišėse.

Sudarytoja įvadinėje dalyje išsamiai pristatė savo darbo tikslus, metodą, apžvelgė jau egzistuojančius tyrimus: analogų neturinti Rusijos, TSRS moterų patirtis vis labiau domina Vakarų istorikus, bet vos vienas kitas darbas pasirodo rusų ar kita buvusios Tarybų šalies kalba. Esu tikra, jog paskelbtais autobiografiniais interviu naudosis įvairių sričių mokslininkai (sociologai, psichologai, literatai, ką kalbėti apie istorikus). Dar prieš dešimtmetį keistokai skambėjo atvykstančių vakariečių mokslininkų raginimai rinkti „paprastų“ moterų (ir vyrų, žinoma) pasakojimus apie tai, kaip jie išgyveno sovietmetį. Amerikiečiai primindavo, kokia vertybe tapo, pavyzdžiui, užrašyti pasakojimai žmonių, išgyvenusių vergovę (ji pietinėse valstijose panaikinta panašiu laiku kaip Rusijoje baudžiava). Pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį mums atrodė, kad dar per anksti, niekam (t.y. mums patiems) neįdomu. Trečiąjį jau bus per vėlu (jau išėjus knygai, mirė Leokadija Diržinskaitė, viena iš aukščiausiai tarybinėje valdžios hierarchijoje įsitvirtinusių moterų).

Marcinkevičienė laiku suskubo dokumentuoti ir analizuoti jau išmirstančios moterų kartos likimus. Todėl manau, kad tokio pobūdžio knygos galėtų būti ir šioks toks moralinės visuomenės skolos grąžinimas tai tarsi bevardžių, bebalsių žmonių grupei – kelioms kartoms – kurie išgyveno sovietmetį sunkiai dirbdami, dėl šviesios ateities paaukoti pusiau vergovei kolūkiuose (ypač pokariu) ar gamyklose, ir pagaliau, griuvus juos išnaudojusiai tarybų valdžiai, naujosios kartos politikų ir žurnalistų leksikone virto „prasigėrusiu kaimu“, „sovietikais“, besiilginčiais šlapios dešros. Paradoksalu, bet emigrantai, po vargo vis dėlto sulaukę sočios senatvės, įsiamžino memuarine bei grožine literatūra, Sibiro tremtiniai taip pat sulaukė šiokių tokių moralinių ir materialių kompensacijų. „Tarybinių žmonių“, už viso gyvenimo vargą tegavusių 3 ha ar Beverčių privatizacijos čekių pluoštelį, patirtis liko lyg nurašyta į „istorijos nuostolius“. Jie tarsi neturi nuopelnų, nieko nesukūrė ir nesutaupė. Kai kurie jų tebesaugo apdovanojimus už šaunų darbą, išaugintus vaikus ar dalyvavimą Antrajame pasauliniame kare, tačiau ne tik nebeturi progų jais pasigirti, bet, priešingai, jų gėdijasi (juk apdovanojimai gauti iš okupantų rankų).

Marcinkevičienė, pristatydama autobiografijas, laikosi, sakyčiau, itin atsargios pozicijos, vengia asmeniškumo ir sovietmečio realijas komentuoja nuorodomis į mokslines studijas ten, kur pakaktų ir net norėtusi subjektyvių jos „memuarų“ ar komentarų. Vis dėlto knygoje neminimas moralinės skolos grąžinimo aspektas man yra vienas iš argumentų, kuo šis darbas svarbus. Akivaizdu, jog absoliuti dauguma pateikiamų autobiografijų autorių niekada pačios nebūtų ėmu-

sios pasakoti viešai apie save, juoba rašyti (išimtis galėtų būti inteligentės, kurių žinojimas, kaip reikia save pateikti, reprezentuoti, daro jas mažiau įdomiomis). Šiandien būtų lygiai svarbu skubėti dokumentuoti tos kartos vyrų kasdienybės istorijas, nes dėl suprantamų priežasčių atsiminimus apie sovietmetį štampuoja buvę nomenklatūrininkai, hierarchijos viršūnei priklausę menininkai ar jų artimieji. Įdomiausias ir reikšmingiausias, nes beveik negirdimas, yra užguito eilinio, „mažo“ žmogaus balsas, o ne „sėkmės istorijos“, kuriomis (kaip ir jų priešingybe – nelaimėmis) mėgina išsilaikyti rinkoje žiniasklaida. Kolūkio melžėjos užrašai, jei tik tokie galėtų būti buvę parašyti, šiandien taptų neįkainojamu dokumentu, – kaip tik todėl, kad melžėja neturėjo tam nei laiko, nei gabumų, nei savivertės pojūčio, būtino žmogui, kad pradėtų rašyti apie save ir aplinką. (Mildos Danytės teigimu, Žemaitės kūryba ypatinga tuo, kad XIX a. Vakaruose buvo rašoma apie kaimiečių gyvenimą, bet tai darė vidurinėsios klasės atstovai, o Žemaitė pati buvo valstiečių gyvenimo dalyvė¹.)

Į knygą *Prijaukintos kasdienybės* autorė įtraukė dešimt autobiografijų: ministro pavaduotojo žmonos, išaugusios represijų išvengusioje tarpukario inteligentų šeimoje Aušros Grigiškytės-Dilienės, aukštos tarybinės pareigūnės Leokadijos Diržinskaitės, padavėjos Julijos Greičienės, neįgalų vaiką 18 metų auginusios Monikos Jonynaitės-Makūnienės, tremtinės, vėliau kolūkietės Stefanijos Kučinskienės, medicinos sesers Danutės Marijos Kvasienės, kolūkio buhalterės Apolonijos Birutės Paliulienės, partinės darbuotojos Marijos Popovos, dailininkės Adasos Skliutauskaitės, vaikų namų auklėtinės dailininkės Anetos Šlegel. Jos gimusios tarp 1914 (Kučinskienė) ir 1940 (Šlegel) metų, taigi visos, išskyrus pastarąją, ankstyvąjį tarybinį laikotarpį mačiusios jau nebe mažos mergaitės akimis.

Autorės išvados iš autobiografinių interviu analizės, suspaustos iki kelių sakinių, yra tokios: „moterų sampratos apie lyčių vaidmenis, draugystę, meilę, darbo ir pareigų šeimai derinimą, estetiką ir grožį, vaikų auklėjimo principus neretai atitinka oficialias moralės ir elgesio normas, skleistas 1945–1970 metais sovietinės Lietuvos laikraščiuose ir žurnaluose“ (p. 196). Mažiau propagandos palieštos, istorikės nuomone, buvo arba moterys, kurias tarybų valdžia laikė patikimomis, arba, priešingai, „režimo atstumtosios“. Tačiau knygoje svarbios ne tiek iki tezių apibendrintos išvados (nors tai privaloma mokslinio darbo

1 Milda Danytė, „Žemaitės feminizmas“, in: *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999, p. 105.

dalį, humanitariniuose moksluose dažniausiai jos reiškia grubų supaprastinimą), kiek patys interviu ir įvadiniai straipsniai, kuriais pirmą kartą lietuviškai taip išsamiai pristatoma atminties istorija ir jos dalis – sakinė istorija. Viena iš jos esminių prielaidų, kurią derėtų turėti galvoje ir atsiminimus, autobiografijas aptariantiems literatams, yra ta, kad, anot Alono Confino, „sakinėi istorijai daug svarbiau išsiaiškinti, kodėl šiandien individai ar jų grupės priima vienus ir atmeta kitus praeities įvykius, o ne rekonstruoti pačią praeitį“ (p. 20). Teorinėje dalyje autorė remiasi mokslininkais, paskatinusiais sakinės istorijos metodologinę raidą (Pierre Nora), analizavusiais sakinės istorijos užrašymo klausimus (Paul Thompson), tyrinėjusiais atminties ir socialinio konteksto sąsajas (Maurice Halbwachs, Paul Ricoeur, James V. Wertsch), istorinės amnezijos reiškinių (Tamara Haraven), taip pat parengusiais biografinių interviu apie atskirus laikotarpius (Antrąjį pasaulinį karą, pokarinę Ameriką, Rusijos moteris sovietmečiu ir kt.) bei įspūdingu daugeliu kitų.

Rašyti apie sovietmetį rizikinga visų pirma todėl, kad tie, kurie jį prisime name, turime savą viziją, kaip buvo „iš tikrųjų“ (tuo veikiausiai ir pagrįstas aukščiau minėtas autorės atsargumas atviriau rodyti savo požiūrį). Marcinkevičienė taip pat korektiškai elgiasi su autobiografinių interviu pateikėjomis. Principinė jos nuostata buvo fiksuoti tik tai, ką moterys pasakoja, nekvestionuoti to, ko sakyti nenori, neužsiimti „psichoterapija“. Tai, kas užfiksuota, yra tas pasakotojos „aš“ pavidas, kurį ji norėjo pateikti. Pasirinktas metodas – žodiniai interviu – išgelbsti nuo rašytinės kalbos primetamų klišių, leidžia patikslinti, perklausti. Šių moterų gyvenimai buvo sunkūs morališkai, psichologiškai, fiziškai, tad tam tikras tyrėjos atsiribojimas leido nepersuosti empatija, išlaikyti atstumą, išvengti atviros užuojautos ar komentarų. Tai – išklausojos, klausėjos, bet ne pašnekovės pozicija, todėl susidaro įspūdis, kad moterys pačios rinkosi, ką pasakoti, ką nutylėti, t.y. jos galėjo pasakoti tai, kas joms atrodė svarbu prisimenant ir perpasakojant (iš esmės – perkuriant) savo gyvenimus.

Galvodama apie *Prijaukintas kasdienybės*, pirmą kartą taip aiškiai supratau, kaip skirtingai gali būti skaitomi tie patys tekstai (dėl profesijos, asmenybės ir kitokių ypatybių). Marcinkevičienės analizė yra itin kondensuota, perpus trumpesnė už autobiografinius interviu. Istorikei autobiografiniai pasakojimai – tai dokumentas, leidžiantis išgirsti tam tikrą kolektyvinį balsą, svarstyti ideologijos poveikį asmeniniams moterų naratyvams, ieškoti apibendrinto vienos epochos moterų santykio su savuoju laiku. Būdama literatė, moterų pasakojimuose ieškočiau kitų, gal net priešingų aspektų. Interviu visų pirma stengčiausi įžiūrėti

pasakojamų siužetų ir manieros skirtybės, individualius asmenybės bruožus. Juos skaitant matyti, kad tarybinė kasdienybė atrodo pilka tik iš pirmo žvilgsnio: čia egzistavo žmonės su charakteriais, pasirinkimais (nors labai ribotais), pagaliau šioje „neklasiniėje“ visuomenėje būta „klasių“; taigi iš esmės nesilaikau svarbaus sakininės istorijos analizės principo, nes iš pasakojimų „rekonstruoju praeitį“. Rizikuoju kolegės Marcinkevičienės akyse diskredituotis kaip beviltiška lyrinių nukrypimų mėgėja (ar, dar blogiau, sudaryti klaidingą įspūdį, kad literatūros tyrinėtojai nesugeba apibendrinti), bet paminėsiu keletą mane itin nustebinusių moterų pasakojimų aspektų.

Turbūt nėra atsitiktina, jog pozityviausiai šioje knygoje savo gyvenimą vertina Aušra Dilienė, ministro pavaduotojo žmona: „Mes nebuvom tokie nelaimingi, viskas priklausė nuo paties žmogaus: ar jis nori gyventi, kurti savo gyvenimą, ar nori liūdėti ir vaizduoti, kad yra prislėgtas ir baisiai nukankintas“ (p. 175). Jos laikysena kiek primena Marijai Antuanetei klaidingai priskiriamą siūlymą liaudžiai, neturinčiai duonos, valgyt bandeles. Vienas iš skiriamųjų nomenklatūros bruožų, būdingas dabar publikuojamiems jų atsiminimams (rašytojų taip pat), yra pasakojimuose prasimušantis lengvo, smagaus gyvenimo pojūtis įsivaizduojant, jog visi gyvena kaip jie:

Smagiai leidome gyvenimą. Dabar [...] labai didelė diferenciacija tarp turtingų ir vargšų. [...] Stengdavomės draugiškai pagelbėti vienas kitam. Jei kam reikėjo buto – visi rūpinomės kaip nors jį prakišt, padėt. Jei kam palto reikėjo – stengėmės gaut. Mes viską turėjom. [...] Darbe, kai direktorius išeidavo į posėdį, visi tik šiuk šiuk šiuk – ir nukiekiam į „Neringą“. Žinoma, mūsų algos buvo labai varganos. [...] Mes visiškai nesiveržėm į tuos Vakarus, gyvenom savo gyvenimą. (p. 168–174)

Kaip tik iš šio pasakojimo akivaizdu, kokios siauros buvo galimybės (lenkų žurnalas, rašantis apie Paryžiaus madas, *Kobieta i życie* – vakarietiško šaltinis), tačiau pasitenkinimas gyvenimu akivaizdus. Kitos tokios laimingos ir nugyventu gyvenimu patenkintos moters knygoje nerasime. Žinoma, psichologai čia įsiterptų ir pakomentuotų, jog prisiminimus apie praeitį emociškai nuspalvina žmogaus dabarties būseną: kas pasakojimo metu yra geros būsenos, ir praeitį vertina palankiai; kas šiuo metu jaučiasi nelaimingas (pavyzdžiui, apimtas depresijos), ir praetyje bus linkęs įžvelgti nesėkmes ir nelaimes, bet, įveikęs depresiją, tą pačią savo istoriją prisimins optimistiškiau.

Kad ir kaip skeptiškai žiūrėčiau į tarybinę lyčių pseudolygybę, šią knygą skaitydama suvokiau, jog egalitarizmo daugiausia būta „idėjinių komunistų“ šeimose, tokios kaip Leokadijos Diržinskaitės ir Marijos Popovos (abiejų tai buvo antrosios santuokos), vyrai rėmė žmonas darbuose. Kova su beatodairiška (romantine) meile buvo tarybinės „meilės politikos“ uždavinys, bet kaip tik moterys, gyvenusios tokiose šeimose, sukurtose ant bendrų siekių pamatų, jautėsi laimingos. Lietuvių autobiografijose, kaip pastebi Marcinkevičienė, nebuvo patoso, būdingo rusių autobiografiniams pasakojimams, jos suvokė gyvenančios nelaisvoje šalyje, tad nejusti ir kartėlio, kad jų didžioji šalis žlugo. Tačiau vis tiek veltui prabėgusio gyvenimo pojūtis dalies moterų pasakojimuose itin stiprus: „Visas gyvenimas praėjo, su vyrais ir su šunim nesisekė“ (Julija Greičienė, p. 127); „Gyvenimas taip ir praėjo, jokios laimės nemačiau, tas mano traukinys pravažiavo“ (Danutė Kvasienė, p. 193). Atsitiktinumas ar ne, bet patys neasmeniškiausi pasakojimai – geriausiai išsilavinusių ir sovietmečiu nevargusių, bent palyginti su kitomis autobiografijų autorėmis-herojėmis, moterų – ministro pavaduotojo žmonės Dilienės ir dailininkės Adasos Skliutauskaitės. Iš pastarosios galėtume tikėtis sužinoti, su kokiais sunkumais susidurdavo tarybinės menininkės vyrų dominuojamoje ir valdžios dosniai remiamoje sferoje, tačiau ji pati, atrodo, laikosi nuostatos, kad reikia pateikti save „teisingai“, kaip dera menininkei (tai patvirtina ir nuotrauka – veikiausiai daryta profesionalaus fotografo, nenatūralia, „mąslia“ poza). Skliutauskaitė gana skeptiškai atsiliepia apie buvusius vyrus, bet nė nesvarsto tarybinių dailininkų bendruomenės seksizmo.

Kiek abejočiau dėl vieno kito Marcinkevičienės teiginio, nors, suprantama, tai daugiaprasmiai ir neišsprendžiami klausimai, į kuriuos atsakyti galima įvairiai. Istorikės nuomone, autobiografiniuose pasakojimuose moterys save pirmiausia identifikuoja ne kaip motinas, o kaip darbuotojas todėl, kad tai buvęs tarybinės propagandos poveikis (p. 38). Tiesa, jog tarybiniai veikėjai tarsi neturėdavo šeimų, aukšti pareigūnai viešumoje dažnai rodydavosi be šeimų (Raisa Gorbačiova buvo šio modelio laužytoja), net po mirties aukštų pareigūnų sutuoktinės nebuvo laidojamos šalia. Yra žinoma, jog tarybinės moterys vaikams galėjo skirti labai mažai laiko, nes jį surydavo darbas, buities ruošą, stovėjimas eilėse. Pokariu moterys dažniausiai neturėjo materialinių sąlygų pačios auginti net kūdikių. Tačiau galbūt verta atsižvelgti ir į faktą, jog vaikų auginimas, jeigu moteris iš viso tampa motina, užima palyginti trumpą laiko tarpą (augdamas vaikas vis daugiau laiko praleidžia su bendraamžiais). Kiaurą parą vaiką prižiūrinti motina

yra labai vėlyvų laikų išradimas: valstietės taip pat dirbo ūkio darbus, mažuosius augino vyrėlesni vaikai ar bobulės (kaip Vinco Krėvės „Bobulės varguose“). O galbūt pasakotojos savo „motinos karjeros“ nebuvo linkusios sureikšminti todėl, kad jautėsi netinkamai išauginusios vaikus? Kai kurios autobiografinių interviu autorės senatvėje gyveno senelių namuose, kas Lietuvoje tebelaikoma negarbinga padėtimi. Žvelgiant plačiau, prisimintina ir psichoanalitikė Julia Kristeva, tvirtinusi, jog motinystė neatsiejama nuo skausmo, tad vaikų turinčios rašytojos nėra linkusios apie tai rašyti.

Išsamesnio aiškinimo prašytusi ir 1970-ieji kaip riba, kai, mokslininkės nuomone, moterų pasakojimai tampa vienodi dėl įsigalėjusios ideologijos. Būčiau linkusi svarstyti, ar tam įtakos neturi „amžiaus tarpsnių psichologija“: dauguma autobiografijų pasakotojų šiuo laiku įžengė į vidutinį amžių, kai nei aplinka, nei pati moteris nebelaukia radikalių pokyčių, jei tik neįvyksta sukrečiančių nelaimių. Ypač turint galvoje, kad interviu pateikėjos vaikus gimdė gerokai anksčiau negu dabartinės jaunos moterys, daug jaunesnės išėjo į pensiją, būdamos pensinio amžiaus, jau negalėjo rasti darbo dėl griūvančios ekonomikos, o dėl skurdo buvo marginalizuotos. Taip pat, mano supratimu, vertėtų komentuoti autentiškos ir neautentiškos, primestos sovietų, atminties aiškų atskyrimą (p. 7–8). Tai, kas sovietmečiu laikyta autentiška istorine atmintimi, buvo sukurta tarpukario nepriklausomoje Lietuvoje remiantis tam tikra ideologija (vis stiprėjantis tautos vado pagerbimas, lenko kaip pagrindinio priešo įvaizdis ir t.t.). Knygoje esama vieno kito smulkaus rikto (p. 119 minimas Pijus Venclova yra ne Tomo, bet jo tėvo Antano Venclovos brolis), na o rimtas priekaištas leidyklai – nėra asmenvardžių rodyklės, būtinos mokslo knygai, kuria naudosis ir istorikai, ir kitų sričių mokslininkai. Jau naudojasi. O ir „šiaip žmonės“, nes interviu skyrius įdomumu pranoksta grožinę literatūrą.

Tarp knygoje publikuojamų nuotraukų yra ir 1981 (1982?) m. moterų suvažiavimo dalyvės. Be įvardytos Leokadijos Diržinskaitės, tarp dalyvių dar atpažįstu Lionginą Šepetį ir Eduardą Mieželaitį (aukšti pareigūnai kaip dabar, taip ir tada neva pagerbia moteris apsilankydami jų renginiuose). Šis visai neutralus parašas po nuotrauka leidžia prisiminti, jog ideologizuota kova, šįkart iš patriotinių paskatų, dėl moterų istorijos vyksta ir šiandien: po nepriklausomybės atkūrimo surengti moterų suvažiavimai pavadinti III (2000) ir IV (2005) (I įvyko 1907, II – 1937 m.). Tarybiniais laikais įvykę bent šeši moterų suvažiavimai neskaičiuojami. Išėitų, kad *Prijaukintose kasdienybėse* skelbiamoje nuotraukoje užfiksuota tai, ko nebuvo.